

UOT 341.2; 341.

**İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ VƏ
İNSAN HÜQUQLARINA HÖRMƏT PRİNSİPİ:
QARŞILIQLI HÜQUQI ANALİZ****A.A.CAHANGİROVA***Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu*
aygul.jahan@gmail.com

Məqalədə qeyd olunur ki, dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti konstitusiyaya və qanunvericiliklə tənzimlənən təsisatlar, prosedurlar və metodlardır. Fəaliyyəti tam və ya qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn təsisatların əsas vəzifəsi insanları qanunsuz hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) müdafiə etməkdir. Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən təsisatlar ölkənin insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin tərkib hissəsidir. Bir qayda olaraq İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Mexanizmlər iki qrupa bölünür. Bunlar Məhkəmə Mexanizmləri və məhkəmədənənar və ya İnzibati Mexanizmlərdir. Məhkəmə mexanizmi də özlüyündə Konstitusiyaya Məhkəməsi mexanizmi və ümumi məhkəmə mexanizmi qismində olur. Hər bir ölkədə insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər bir-birindən fərqlənə bilər və bunların çeşidi fərqli ola bilər. Bu fərqliliyə ölkənin qanunvericilik sistemi və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq normalar da təsir edə bilər.

Açar sözlər: insan hüquqları, insan hüquqlarına hörmət, İnsan hüquqlarının müdafiəsi, qanunun aliliyi və demokratiya, İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli mexanizmlər və s.

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi ölkələrdəki siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məqsədlərin əldə edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xoşbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. İnsan hüquqları BMT Nizamnaməsindən qırmızı xətlə keçir. Nizamnamənin preambulası və onun I maddəsinin 3-cü bəndi insan hüquqlarına açıq işarə edir. Bundan başqa, Nizamnamə Baş Assambleya, İqtisadi və Sosial Şura (İŞŞ) qarşısında insan hüquqlarına hörmət olunmasına yardım edilməsi məsuliyyətini qoyur və qəyyumluq sistemində də eyni mandatı verir. BMT-yə üzv olan dövlətlər Nizamnamə vasitəsilə bütün insan hüquq-

ları və azadlıqlarının tam reallaşdırılması uğrunda müarizədə hüquqi cəhətdən əlaqədirlər. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sistemini yaratmaq üçün müəyyən fəaliyyət ardıcılığı lazım idi, xüsusilə də: a) proqramın dərk olunması; b) insan hüquqlarının tərifinin hazırlanması; c) məcburi normaların yaradılması və d) insan hüquqlarının reallaşdırılmasının siyasi və hüquqi sisteminin formalaşdırılması zəruri idi. BMT Nizamnaməsinin I maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq BMT « irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamının insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməlidir ». Bu cür yanaşma insan hüquqlarına riayət edilməsi problemini « mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər » sırasından çıxarmağa əhəmiyyətli dərəcədə imkan verdi.

BMT orqanlarının bu məsələləri müzakirə etmək səlahiyyəti vardır. Bundan əlavə, zəruri mexanizmlərin yaradılmasından sonra insan hüquqlarının pozulmasını real müşahidə etmək mümkün oldu. Məhz elə bu ideya BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Orada göstərilir ki, insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi ilə bilavasitə əlaqədar olan digər mühüm rəhbər başlanğıclar – dövlətlərin suveren bərabərliyi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, mübahisələrin dinc yolla həlli, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi Nizamnamənin 2-ci maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə, iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa, irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sadalanmaqla yanaşı hər bir şəxsin cəmiyyət qarşı-

sında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi, xüsusilə vurğulanır. Bundan əlavə, Bəyannamənin preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də xüsusi olaraq vurğulanır.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənməkdədir. Belə ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsi də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir çox regional beynəlxalq aktların da tənzimləmə obyektinin tərkib hissəsini təşkil edir. Helsinki Yekun Aktında müvafiq rəhbər başlanğıc “fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi” kimi göstərilir. Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir.

21 noyabr 1990-cı il tarixli Yeni Avropa üçün Paris xartiyasında isə dövlətlərin ən vacib öhdəliyi kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB konvensiyasının 1-ci maddəsi tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsi də analoji müddəanı müəyyən edir. 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Burada mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər maddə-

lərində - 10, 12, 148, 151- ci və s. maddələrdə də bu və ya digər dərəcədə müəyyən edilmişdir. Belə ki, 10-cu maddədə dövlətlərarası münasibətlərin əsasında beynəlxalq hüququn prinsiplərinin dayanması, 148-ci maddədə dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olması, 151-ci maddədə isə milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət məsələlərinin həlli təsbit edilmişdir. Bütövlükdə, insan hüquqlarına hörmət prinsipindən dövlətlərin aşağıdakı öhdəlikləri doğur: bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması; insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və ona hərtərəfli hörmət edilməsinə yardım göstərilməsi; heç bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması; insan hüquqlarının qanuna uyğun şəkildə qorunması; beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsi; hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiəsinin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yaradılması.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmununu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər cins, irq, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzvlərinə götürürlər; dövlətlər inan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.

İnsan hüquqları dedikdə, elə hüquqlar başa düşülür ki, bu hüquqlar dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə hər bir insanın fərdi azadlığa nail olmaqdan, cəmiyyətin təşkil olunmasında iştirak etməkdən ibarət olan əxlaqi və hüquqi aktlardır. İnsan hüquqlarından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları, əsasən dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması hesabına təmin olunur. Lakin dövlətlər heç də öz hakimiyyətlərini fərdin hüquqlarının xeyrinə məhdudlaşdırmaq istəmir. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı iki böyük kateqoriyaya əsaslanır. Həmin kateqoriyalar bir-biri ilə üzvi sürətdə bağlıdır və biri digərini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatının dövlətdaxili kateqoriyası; 2. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası. Hüquq və azadlıqların təminatının dövlətdaxili kateqoriyası da, öz növbəsində, aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı; 2) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-məhkəmə təminatı.

Dövlətdaxili təminatlara, hər şeydən əvvəl, bəzi həm maddi, həm də

xüsusilə prosessual xarakterli konstitusiya hüquqları xidmət edir. Petisiya, şikayət vermək, habelə məhkəmə prosesində və ya inzibati prosesdə vəsatətlər vermək və i.a. həmin hüquqlara aid edilə bilər.

Demokratik dövlətlərdə insan vətəndaş hüquq və azadlıqlarının başlıca təminatçısı məhkəmədir. Çünki məhkəmə heç bir başqa dövlət orqanından asılı olmayan və yalnız qanuna tabe olan müstəqil hakimiyyətdir. AR Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, “hər kəs öz hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir”. “Prosesin hər bir hal və mərhələsində müdafiə toxunulmaz bir hüquqdur”, “Qanun, məhkəmə səhvlərinin hansı üsul və şərtlərlə düzəldiləcəyini müəyyən edir”.

Ümumi beynəlxalq hüquq elmində müstəqil bir institut olsa da, insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası barəsində qeyd etmək lazımdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi müasir dövrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir. Bu baxımdan “İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi” (1948-ci ildə qəbul edilmişdir) mühüm siyasi və hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatı institutları içərisində, hazırda, dünya birliyi ölkələrində geniş tətbiqini tapmış ombudsman mühüm yer tutur. Ombudsman parlament tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə səlahiyyətləndirilmiş, müvəkkil edilmiş şəxsdir (fiziki şəxs). Bu şəxsə bəzi ölkələrdə komissar, elçi, xalq müdafiəçisi və i.a. da deyilir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində, o, ombudsman, İspaniyada xalq müdafiəçisi (o cümlədən də Kolumbiyada), Fransa Respublikasında elçi, Rumıniya Respublikasında xalqın vəkili adlandırılır. Azərbaycan Respublikasında müvəkkil edilmiş həmin şəxs ombudsman adlandırılır. Məhkəmə və prokurorluq orqanlarından fərqli olaraq, ombudsman, insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində apardığı təhqiqatı qanunçuluqla yanaşı, həm də səmərəlilik, məqsədəuyğunluq, vicdanlılıq və ədalətlik nöqteyi-nəzərindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununa görə “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Konstitusiya Qanununun heç bir müddəası dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddəa kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz”.

Eyni zamanda hüquq və azadlıqların hər kəs üçün hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan aid olması da mühüm şərtlərdən biridir. Azərbaycan Respub-

likası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi “bərabərlik hüququ” adlanır. Həmin maddədə göstərilir ki, “Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Dövlət, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində (mühəribənin hüquqa uyğun aparılması nəticəsində baş verən ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci maddəsinin I hissəsində, 46-cı maddəsinin III hissəsində, 63-cü, 64-cü maddələrində və 71-ci maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz.

İnsan Hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli mexanizmlər dedikdə ilk növbədə müvafiq dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Bununla belə vətəndaş cəmiyyəti qurumları və kütləvi informasiya vasitələri də öz fəaliyyətlərində insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər rolunda çıxış edə bilirlər. Belə olan halda insan hüquqlarını müdafiə edən milli təsisatlar hökumət və qeyri-hökumət təsisatları ola bilər.

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinin əsas vasitələrindən biri də onların məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilməsidir. Həmin hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsi, pozulmuş subyektiv imkanların bərpa olunması sahəsində məhkəmə təminatı, eləcə də dəymiş maddi və mənəvi ziyanın məhkəməyə müraciət etmək yolu ilə ödənilməsi insan hüquqlarının təminatında mühüm yer tutur. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi, həmçinin hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının vacib şərtlərindən biridir. E.A.Lukaşevanın fikrinə əsaslanaraq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, demokratik hüquqi dövlətin prinsiplərinin təşəkkülü və təsdiq olunması ictimai və dövlət həyatında həqiqi demokratiyanın hüquqi mexanizmlərinin rolunun artması, habelə şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin möhkəmləndirilməsini tələb edir [4, s.48-52]. Digər tərəfdən, məhkəmə mexanizmi dövlətə mühüm sosial dəyərləri (məsələn, həyat, vicdan, ləyaqət, sağlamlıq) qorumaq imkanı verir [8, s.20].

Elmi-nəzəri araşdırmalarda da AİHM-in insan hüquqlarının beynəlxalq

məhkəmə müdafiəsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik olması və insan hüquqlarına hörmət edilməsi sahəsində təqdirəlayiq təcrübənin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərməsi fikrinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində tədqiqatla məşğul olan bir sıra alimlərin fikrincə, insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquqi standartlara, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır [2, 391]. Digər qrup müəlliflər isə hesab edirlər ki, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş bir çox konvensiyalar sırasında yalnız Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası məhkəmə müdafiəsi ilə təlimatlandırılmış və məhz bu səbəbdən bu Konvensiyanı insan hüquqlarına dair sənədlər içərisində ən effektiv sənəd kimi dəyərləndirmək olar [3, 29-30].

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində araşdırma aparan Qərb alimləri də AİHM-in fəaliyyətinə müsbət yanaşırlar. Məsələn, fransız alimi V.Vasakın fikrincə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının dəyəri orada sadalanan hüquq və azadlıqlarda deyil, onun müdafiə mexanizminə malik olmasındadır [12, s. 673]. Bəzi Qərb alimləri isə Məhkəməni unikal və həyati olmaqla, daim inkişaf edən mexanizm kimi qiymətləndirirlər [11, 36-37]. Bundan əlavə, AİHM-in təcrübəsi milli məhkəmələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair qabaqcıl və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun fəaliyyətin formalaşmasına da öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndinə əsasən, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işinin təşkil edilməsi və onun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir. Aparılan elmi araşdırmalarda insan hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə təminatına xüsusi önəm verilməkdədir. Doğrudur, hüquq ədəbiyyatında insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və müdafiəsinə görə əsas məsuliyyətin hakimiyyətin bütün qollarına (qanunvericilik, icra və məhkəmə) mənsub olması [7, s.187] fikrinin səsləndirilməsinə baxmayaraq, bir qrup müəllif belə hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və hüquqi dövlətin qurulması əhali üçün güclü, müstəqil və əlverişli məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasını tələb edir [5, s. 66]. Hətta bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, ədalət mühakiməsinin keyfiyyəti və effektivliyinin artırılması,

məhkəmə hakimiyyəti nüfuzunun gücləndirilməsi, əhalidə hakimiyyətinin bu qoluna qarşı etimadın möhkəmləndirilməsi yolu ilə məhkəmələri insan hüquqlarının əsas təminatçısına çevirmək olar [6, s.331]. Bütövlükdə götürüldükdə, insan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün tək cə beynəlxalq hüququn konstitusion səviyyədə ölkənin hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir. Bunun üçün həm dövlət orqanı, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı qismində çıxış edəcək müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır [2, s.384].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixin ilkin mərhələlərində xalqların şüurunda məhkəmənin repressiv orqan olaraq, cəzalandırmaq və sanksiya tətbiq etmək funksiyasına malik olması fikri formalaşsa da, müasir dövrdə hüquqi dövlətlərdə məhkəmə, əsas etibarilə, vətəndaşların özbaşınalıq və qanunsuzluqdan müdafiə etmək rolunu oynamaqdadır [5, s.87-96]. İnsan hüquqlarının, o cümlədən dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinin ilkin hüquqi əsasını, şübhəsiz ki, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq sənədlər və dünya dövlətlərinin konstitusiyaları təşkil edir. Belə ki, siyasi və tövsiyə xarakterli müddəaları özündə birləşdirməsinə baxmayaraq, dövlətlərin konstitusiyalarında insan hüquqlarının müdafiəsinə dair müddəaların formalaşmasına əsaslı təsir göstərən 1948-ci il “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”nin 8-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, konstitusiya və ya qanunla göstərilmiş əsas hüquqların pozulması hallarında insanlar səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. 1966-cı ildə qəbul olunmuş “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə pozulan hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə vasitələri ilə təmin olunması, habelə hüquqi müdafiə tələb edən istənilən şəxsin müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi və bununla bağlı məhkəmə müdafiəsi tərəfindən imkanlarının inkişaf etdirilməsi öhdəlikləri qoyulmuşdur. Bundan əlavə, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 6-cı (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 13-cü (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) maddələri, Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli “Əsas hüquqlar haqqında Xartiya”sının 47-ci maddəsi (səmərəli hüquq müdafiə vasitələri və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ), 1969-cu il tarixli “İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası”nın 8-ci (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 25-ci maddələri (məhkəmə müdafiəsi hüququ), “İnsan və xalqların hüquqları haqqında” 1981-ci il Afrika Xartiyasının 7-ci maddəsi (işə baxılması hüququ) və digər beynəlxalq hüquq normaları insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi üçün geniş hüquqi zəmin yaradır. Dövlətdaxili qanunvericiliyə gəldikdə isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, məh-

kəmə müdafiəsi ilə bağlı məsələlər özünü aşağıdakı tərkib elementləri üzrə ehtiva olunmuşdur:

1) Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilməsi;

2) Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə müraciət hüququ [1, 21].

Dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti Konstitusiyaya və qanunvericiliklə tənzimlənən təsisatlar, prosedurlar və metodlardır. Fəaliyyəti tam və ya qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn təsisatların əsas vəzifəsi insanları qanunsuz hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) müdafiə etməkdir. Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin təmin edən təsisatlar ölkənin insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin tərkib hissəsidir. Bir qayda olaraq İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Mexanizmlər iki qrupa bölünür. Bunlar Məhkəmə Mexanizmləri və məhkəmədən kənar və ya İnzibati Mexanizmlərdir. Məhkəmə Mexanizmi də özlüyündə Konstitusiyaya Məhkəməsi mexanizmi və ümumi məhkəmə mexanizmi qismində olur.

Hər bir ölkədə insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər bir-birindən fərqlənə bilər və bunların çeşidi fərqli ola bilər. Bu fərqliliyə ölkənin qanunvericilik sistemi və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq normala da təsir edə bilər. Məsələn, Prokuror nəzarətinin olması bir sıra ölkələrdə əsas milli mexanizmlərdən olduğu halda digərlərində belə bir mexanizm olmaya bilər. BMT-inin İştəgəncələr və Digər Qəddar, Qeyri-insani və İnsan Ləyaqətini Alçaldan Davranış və Cəza Əleyhinə Konvensiyaya əlavə olunan Fakultativ Protokolunu ratifikasiya edən ölkələrdə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində başçəkmələr həyata keçirilməsi üçün Milli Preventiv Mexanizm təsis olunur. Bu Protokolla qoşulmayan dövlətlərdə isə belə mexanizm olmaya bilər.

Eyni zamanda insan hüquqlarını müdafiə edən təsisatlar özlüyündə fəaliyyətinə görə fərqli ola bilər. Elə təsisatlar vardır ki, onların bütün fəaliyyətləri insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn fəaliyyətlərdir. Buna misal olaraq İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatını göstərmək olar. Lakin fəaliyyətinin əsasını insan hüquqlarının müdafiəsi təşkil etməyən dövlət orqanları da vardır ki, bunların fəaliyyətində qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn fəaliyyətlər olur. Buraya Mərkəzi İcra Həkimliyyəti orqanlarını, yerli özünüidarə orqanlarını və s. aid etmək mümkündür. Belə olan halda bu təsisatlar aşağı orqanların insan hüquqlarını pozan hərəkətlərdən və ya hərəkətsizliyindən verilən şikayətləri araşdıran və həll edən təsisatlar qismində çıxış edirlər.

Hər hansı bir ölkədə İnsan hüquqlarının müdafiəsinin effektivliyi yalnız müvafiq təsisatların mövcudluğu ilə qiymətləndirilə bilməz. Bunun üçün ilk növbədə hər bir ölkənin insan hüquqlarına dair beynəlxalq aləmdə qəbul olun-

mış və hamılıqla tanınan standartlarına cavab verə biləcək qanunvericiliyi və bu qanunvericiliyin effektiv tətbiqini təmin edən mexanizmlər olmalıdır. Mükəmməl hüquq sistemi ilə yanaşı hər bir ölkədə hüquq və azadlıqların təmin olunması üçün real şərait mövcud olmalıdır. Ölkə daxilində hüquq və azadlıqların pozulması sisteməlik və total xarakter daşımamalı, baş verən pozuntulara operativ reaksiya verən effektiv mexanizmlər olmalıdır. Belə şəraitin olması üçün təbii ki, hər bir ölkədə güclü vətəndaş cəmiyyəti və azad medianın mövcudluğu vacib şərtədir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üçün göstərilən şərtlərlə yanaşı, hər bir ölkədə insan hüquqlarının təşviqi və öyrənilməsi mexanizmləri yaradılmalı, ölkənin hansı yerində yaşamasından asılı olmayaraq hər kəsin bu sahədə məlumat və biliklərə çıxış imkanı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, - 2020, - 68 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2013, - 506 s.
3. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010, - 275 s.
4. Лукашева Е.А. Правовое государство и обеспечение прав человека. Права человека: проблемы и перспективы. – Москва: ИГиП АН СССР, - 1990, - с. 39-64.
5. Права человека. История, теория и практика. Учебное пособие. Отв. ред. Б.Л.Назаров. – Москва: Наука, - 1999, - 303 с.
6. Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. – Москва: Норма, - 2009, - 560 с.
7. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. – Москва: Академический правовой университет, МЗ ПИРЕСС, - 2014, - 273 с.
8. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина. - Москва, - 1999, - 240 с.
9. Baillie L.C. Protection of Religious Minorities in Europe: The Council of Europe's Successes and Failures. American University International Law Review, - 2007, Vol. 23, Issue 3, - p. 645.
10. Evans M.D. Religious liberty and international law in Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, - 2007, - 425 p.
11. Montgomery J. Human Rights and Human Dignity. – Dallas: Probe Books, - 1996, - 319 p.
12. Vasak V. The Council of Europe. The International Dimensions of Human Rights, - 1992, Vol. 2, - p. 542.
13. www.constcourt.gov.az/decisions/269

ПРИНЦИП ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И УВАЖЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ВЗАИМНЫЙ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

А.А.ДЖАХАНГИРОВА

РЕЗЮМЕ

Деятельность государства по защите прав человека представляет собой институты, процедуры и методы, регламентированные Конституцией и законодательством. Основной задачей учреждений, деятельность которых полностью или частично направлена на обеспечение прав человека, является защита людей от противоправных действий (бездействий). В каждом государстве институты, обеспечивающие защиту прав человека, являются неотъемлемой частью механизмов защиты прав человека в стране. Как правило, национальные механизмы защиты прав человека делятся на две группы. Это судебные и внесудебные или административные механизмы; судебный механизм является одновременно механизмом Конституционного суда и общим судебным механизмом. Национальные механизмы защиты прав человека и их спектр в разных странах. На эту разницу могут влиять правовая система страны и международные нормы, которых она придерживается.

Ключевые слова: права человека, уважение прав человека, защита прав человека, верховенство закона и демократия, национальные механизмы защиты прав человека.

THE PRINCIPLE OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND RESPECT FOR HUMAN RIGHTS: A MUTUAL LEGAL ANALYSIS

A.A.JAHANGIROVA

SUMMARY

The state's activities aimed at protecting human rights are institutions, procedures and methods regulated by the Constitution and legislation. The main task of institutions whose activities are fully or partially aimed at ensuring human rights is to protect people from illegal actions (inaction). In each state, institutions ensuring the protection of human rights are an integral part of the country's human rights protection mechanisms. As a rule, National Mechanisms for the Protection of Human Rights are divided into two groups. These are Judicial Mechanisms and Extrajudicial or Administrative Mechanisms. The Judicial Mechanism itself is also a mechanism of the Constitutional Court and a general judicial mechanism. National mechanisms for the protection of human rights in each country may differ from each other and their range may be different. This difference may also be affected by the country's legislative system and the international norm to which it subscribes.

Keywords: human rights, respect for human rights, protection of human rights, rule of law and democracy, national mechanisms for the protection of human rights, etc.